но, кожа, мед, древесина и др.), которое нельзя отследить при археологических раскопках.

Надо думать, что ольвийскую дейгму посещали представители местных племен, покупавшие большими партиями разные товары, и в первую очередь вино. Хотя варвары не пользовались в своем обиходе деньгами, однако для торговых нужд у них имелись греческие монеты из драгоценных металлов. Доказательством этого служит упоминание в декрете Протогена о том, что Ольвия регулярно выплачивала дань варварам золотыми монетами, и царь Сайтафарн был недоволен размером привезенной ему суммы в 900 золотых.

Крупные партии товаров на ольвийской дейгме оплачивались золотыми и серебряными монетами. Сначала в обороте были деньги разных государств, но в IV в. до н.э. государство запретило обращение иностранных монет на территории Ольвийского полиса. Власти установили твердый курс обмена кизикинов (они служили в то время международной валютой) на ольвийские серебряные статеры, а прочие иноземные монеты менялись на ольвийские по соглашению между купцом и клиентом (IOSPE I². 24). Обмен производился только в помещении для народного собрания, где находился эталонный пробирный камень, где проверяли качество монет из драгоценных металлов.

РАБОТОРГІВЛЯ І РАБОВЛАСНИЦТВО В ОЛЬВІЙСЬКОМУ ПОЛІСІ

Олександр Одрін
Інститут історії України НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
e-mail: olodrin@ukr.net

Дослідження ролі рабовласницьких відносин у давньогрецькому суспільстві має довгу історію. Тим не менш, і до сьогодні науковці не дійшли єдиної думки в оцінці ролі рабської праці в античному господарстві, висловлюючи часом діаметрально протилежні думки – від твердження про її всепросякнутість і до заперечення скільки-небудь важливої ролі невільників у більшості галузей економіки, окрім хіба кількох, таких як гірнича справа та, меншою мірою, окремі ремісничі виробництва. До того ж останнє стосується переважно таких великих та економічно розвинених полісів, як Афіни[1].

Набагато менш дослідженою, зважаючи на обмеженість джерельної бази, є історія рабовласництва у відносно невеликих периферійних полісах, таких як Ольвія Понтійська. І, хоча скептичний погляд В.Д. Блаватського, який вважав, що в Ольвії рабство не було поширене через нібито незначну площу полісної хори, лишився історіографічним курйозом, заперечення скільки-небудь помітної ролі рабовласницьких відносин і досі переважає у працях дослідників ольвійської економічної історії (Н.О. Лейпунська, Н.О. Гаврилюк). Здається, лише В.М. Отрешко свого часу висловлював, нехай і побіжно, думку про масштабне використання рабської праці в ольвійському господарстві.

Напевно, єдиною сферою економіки, де все ж визнається значення «живого товару», лишається работоргівля. Важлива роль Причорномор'я, зокрема і Північного, як джерела постачання рабів на грецькі ринки, здобула загальне визнання, певно, ще з часів публікації статті М. Фінлі «Причорноморський та Дунайський регіони і розвиток работоргівлі в античності», чий вплив на антикознавство повоєнної доби важко перебільшити. Втім, і тут оцінка масштабів цієї торгівлі й досі викликає доволі суттєві розбіжності – від більш ентузіастичних поглядів (Н.О. Гаврилюк) до куди скептичніших (М. Аврам).

Слід зазначити, що джерельна база, яка суттєво поповнилася в останні два десятиліття, дозволяє поставити під сумнів надто скептичні погляди на роль рабовласницьких відносин не лише у зовнішній торгівлі, а й у різних сферах внутрішнього економічного життя античних полісів Північного Причорномор'я, зокрема й Ольвії.

По-перше, варто зауважити наявність нехай і не дуже численних, натомість надто інформативних джерел, які свідчать про поширення рабовласництва і работоргівлі у Мілеті та його колоніях принаймні ще з VI ст. до н.е. Якщо лишити в стороні уривчасті та неоднозначно трактовані відомості про існування у Мілеті рабів «лаконського» типу – гергітів, ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, що «мелють ячмінь на мілетських млинах», авторства поета VI ст. до н.е.

[1] Звичайно, тут ідеться лише про покупних рабів, а не про ілотів та їм подібних.

Гіппонакта з Ефесу. Ці дані однозначно вказують на наявність покупних рабів (chattel slaves) у мілетських ойкосах вже з VI ст. до н.е., якщо не раніше (питання про те, чи були ці раби зайняті у сільському господарстві, чи були суто домашніми рабами є наразі другорядним).

Так само VI ст. до н.е. датується почесний декрет з мілетської колонії Кізику (SIG³ 4), в якому, зокрема, йдеться про надання ательї, за винятком кількох податків, серед яких і податок на торгівлю рабами. Незалежно від причин, які викликали появу такої унікальної формули, вона однозначно свідчить про існування доволі масштабної торгівлі рабами, податок на яку приносив чималий дохід до скарбниці поліса[1]. У цьому контексті не можна не згадати, нехай і дещо дискусійну, гіпотезу М. Гінда, який вважає, що на монетах Істрії – іншої мілетської колонії – середини V – першої чверті IV ст. до н.е. вміщено зображення гетів-рабів – свідчення масштабності дунайської работоргівлі.

Набагато однозначнішим свідченням торгівлі рабами є лист VI ст. до н.е. на свинцевій пластині з Фанагорії, опублікований Ю.Г. Виноградовим, де згадується раб з Борисфену, що ставить Ольвію в один ряд з іншими мілетськими (і не лише) північногрецькими полісами, де зафіксована торгівля «живим товаром». Зараз ще зарано говорити про масштаби ольвійської работоргівлі, як і про те, куди вивозилась основна частина рабів (адже східний, боспорський вектор став цілковитою несподіванкою для науковців, які ще донедавна вважали, що ольвійсько-боспорські зв'язки були практично відсутніми).

Залишивши наразі питання про масштабність перепродажу рабів, слід звернутись до іншого, не менш важливого – про внутрішній ринок рабської праці в Ольвії. Як уже згадувалось вище, традиційно головними сферами використання рабів[2] вважаються видобуток сировини, особливо гірнича справа (класичним прикладом цього є копальні Лавріону в Аттиці) та високотоварне ремісниче виробництво (як у зброярській і меблевій майстернях Демосфена-батька (Dem., XXVII, 9; 18)). Очевидно, саме ці уявлення і сприяли скептичному погляду на ольвійське рабовласництво. Відомо, що у Нижньому Побужжі не існувало скільки-небудь значних покладів металів. Певно, єдиною сировиною, яку могли добувати у доволі значних масштабах, була деревина з лісів Гілеї. «Лист жерця» містить згадку про вирубку лісу, згадуються там і раби, але частина документу пошкоджена і не можна впевнено сказати, чи пов'язані були раби із лісозаготівлями.

Існування в Ольвії (на відміну від Боспору) ремісничих еграстеріїв не засвідчується ані археологічними, ані епіграфічними джерелами.

Одним із найбільш дискусійних є питання масштабів використання рабської праці в давньогрецькому сільському господарстві. У випадку Ольвії відповідь на нього є принциповою, адже саме сільське господарство практично одностайно визнається провідною галуззю ольвійської економіки. Відповідно, якщо раби не були широко задіяні у сільськогосподарському виробництві Ольвії, то навряд чи може йтися про суттєву роль рабовласницьких відносин у місцевому господарстві.

Слід визнати, що наші відомості про сільськогосподарських рабів в Ольвії є непрямими та/або неоднозначними. Поза всяким сумнівом, такі раби у Надчорномор'ї існували, про що свідчить лист з Горгіппійських наділів, в якому йдеться про кваліфікованого раба, що працював на винограднику чи у саду. Одначе, подібних даних з території Нижнього Побужжя ми наразі не маємо. Раби, згадувані у листах Ахіллодора й Апатурія могли належати як до сільських, так і до міських ойкосів[3]. Натомість ойкети декрету на честь Протогена, судячи з контексту (IOSPE I², 32B, 5-21) напевно були пов'язані саме із ойкосами хори. Навряд чи буде надто сміливим уважати, що майже всі раби в ойкосах ольвійської периферії були так чи інакше пов'язані із сільським господарством, як не з виробництвом відповідної продукції, то з її переробкою. Типовим прикладом останнього є прядіння та ткацтво – традиційне заняття домашніх рабинь у Греції.

Втім, як свідчать приватні листи з території Ольвійського полісу, сільське господарство та виробництво загалом не було єдиною сферою його життя, в якій були залучені раби. Так, судячи з інформації листа Ахіллодора, раби або вільновідпущеники були задіяні у транспортних операціях, можливо, як торгівельні агенти[4]. Лист жерця з Гілеї свідчить про існування не лише приватновласни-

[1] Поряд із податком на работоргівлю, декрет містить згадку і про податок на торгівлю худобою (кіньми), що цілком кореспондується із декретом з Абдер IV ст. до н.е. (SEG 47, 1026), в якому худоба та раби також стоять поряд.

[2] Якщо не рахувати домашніх рабів, прислуги.

[3] В останньому випадку вони названі терміном «ойкети», що часто (але далеко не завжди) означав саме рабів, задіяних у сільському господарстві.

[4] Матасій твердить, що Ахіллодор – раб, і належить, разом із вантажем та/чи судном, Анаксагорові. Тобто ситуація, коли раб здійснював торгівельно-транспортні операції, не виглядала незвичною для ольвіополітів VI ст. до н.е. Цілком вірогідним є припущення Дж.-П. Вілсона, що насправді Ахіллодор був вільновідпущеником.

цьких, а й храмових рабів (згадується там і про втечі «живого товару»).

Поряд із продажем рабів, про який йдеться у згадуваному вище листі з Фанагорії, очевидно, існувала і практика передачі рабів у тимчасову власність, про що згадується у листі з Березані, датованому близько 540-535 рр. до н.е.[1] З території Ольвії поки що невідомі листи, де йшлося би про використання рабів у якості закладу, але, зважаючи на існування подібних практик на Боспорі, можна припускати їх існування і в Ольвії. Таким чином, ми можемо твердити, що в Ольвійському полісі практично від часу його заснування «живий товар» був предметом різноманітних операцій (продаж, позика, заклад). При цьому продаж відбувався як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Отже, попри всю неповноту джерельної бази[2], вже зараз можна впевнено стверджувати, що рабовласницькі відносини ще з VI ст. до н.е. були поширеними у різних сферах життя Ольвійського полісу. Оцінка масштабів використання рабської праці у різних галузях його господарства – предмет подальших спеціальних досліджень, в яких має бути синтезовано дані епіграфіки й археології.

ЗЕМЛЯНЫЕ СКЛЕПЫ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ (ОТ ЭЛЛИНИЗМА К РИМСКОМУ ВРЕМЕНИ)

Андрей Ивченко
Институт археологии Национальной Академии наук Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: comandor_a@mail.ru

Земляные склепы ольвийского некрополя представляют собой сооружения, как правило, состоявшие из длинного достаточно полого горизонтального дромоса и вырытой подбоем четырехугольной погребальной камеры, разделенных массивными каменными или сырцовыми закладами. Существовали подобные комплексы на протяжении свыше пятисот лет, от конца 4 в. до н.э. до 3 в. н.э. Несмотря на их относительную схожесть между собой, одни составляющие их элементы, как в обряде, так и в конструкции, оставались неизменными на протяжении всего этого времени, а другие в определенной мере развивались и видоизменялись от эллинистической к римской эпохам. Изучение динамики этих изменений может дать новые материалы о социальном, и, косвенно, экономическом состоянии ольвийского социума в его разные периоды.

В первую очередь надо рассмотреть ориентировку данных сооружений. В литературе доминирует мнение, что грунтовые склепы имели преимущественно широтное направление. Подробный анализ дает более уточненную картину. В эллинистическое время действительно преобладает широтная ориентация – на нее приходится 46% от всех исследованных комплексов (все проценты в работе даются от количества объектов, для которых можно проследить соответствующие параметры). Из них 64% (29% от общего количества) ориентированы камерами на запад и 36% (17% от общего количества) – на восток. По меридиану расположены 31% комплексов: 73% (23% от общего количества) направлены на север и 27% (8%) на юг. Остальные объекты (23%) ориентированы по «диагонали»: 8% от общего количества направлены на юго-запад, по 6% на северо-запад и северо-восток и 3% на юго-восток. При этом, если учитывать соотношения по сторонам света, «полусферам» (например, направления на северо-запад и северо-восток рассматривать как относящиеся к северной «полусфере»), то распределение между ними выйдет примерно одинаковым – от 13% (восточная) до 19% (западная).

Для римского времени ситуация отличается незначительно. Широтную ориентировку имеют 45% комплексов, из них 71% (32% от общего количества) направлены на запад и 29% (13% от общего количества) – на восток. По меридиану расположены 31% склепов: 71% (22% от общего количества) на север и 29% (9% от общего количества) на юг. 24% объектов имеют «диагональное» направление: 9% северо-западное, 6% – северо-восточное, 5% – юго-восточное и 4% – юго-западное. По «полусферам» среди них преобладает северная – 12% от общего количества, затем

[1] Текст сильно фрагментований, що породжує суттєві різночитання. Б. Браво інтерпретує його як орфічний текст, але більшість дослідників усе ж вважають його приватним листом, в якому, зокрема, йдеться про повернення рабині.
[2] Можна сподіватись і на суттєве поповнення бази «малої» епіграфіки, принаймні за рахунок обробки неопублікованих листів з фондів наукових інститутів і з приватних колекцій.